

GÜLÖYŞƏ ƏHMƏDZADƏ
*ADPU-nun Müasir Azərbaycan
dili kafedrasının müəllimi
gullu010894@gmail.com*

MONOLOJİ İSTİQAMƏTDƏ NƏSR MƏTNLƏRİNİN SUAL CÜMLƏLƏRİNİN QRAMMATİK-SEMANTİKASINI FORMALAŞDIRAN MORFOLOJİ VASİTƏLƏR

Xülasə. Əksər qrammatika kitablarında sual cümlələrinin intonasiyanın, sual əvəzliliklərinin və sual ədatlarının köməyi ilə qurulması göstərilir (5, 79; 6, 83; 7, 90). Monooloji istiqamətdə nəsr mətnlərinin analitik təhlili göstərir ki, intonasiya ilə bərabər mətnlərdə sual cümlələrin yaranmasında qrammatik vasitələr də aktiv fəaliyyət göstərir. Əksər məqamlarda intonasiya ilə qrammatik vasitələr paradigmatik münasibətdə olur. Həmin qrammatik vasitələrdən olan əvəzliliklər və ədatlar şəir mətnlərində iştirak etdikdə intonasiyanın yükü bir qədər azalmış olur və bu cür hallarda ən fəal mövqeyi əvəzliliklər və sual ədatları öz üzərinə götürür. Təhlil süzğəcindən keçirdiyimiz mövcud nəsr monooloqlarında sual cümlələrin, suallı cümlələrin formalaşmasında sual əvəzlilikləri və sual ədatları mühüm rol oynayır ki, məqalədə bu morfoloji vasitələrin linqvistik analizinə daha çox diqqət yetirilir. Nəsr mətnlərində sual cümlələrini formalaşdıran morfoloji vasitələrin rolundan dilçiliyimizdə linqvistik təhlilinə demək olar ki, çox yer ayrılır və nəsrin monooloji nitq aktlarında bu tip sual cümlələri də intensiv işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir ki, həmin monooloqlar əsasında belə cümlələri formalaşdıran morfoloji vasitələrdən və paradigmatik formalarından bəhs edilməsi mövzunun aktuallığını kifayət qədər şərtləndirir.

Açar sözlər: monooloq, mətn, morfoloji vasitələr, intonasiya, paradigma

Гюлойша Ахмадзаде

Морфологические средства, формирующие грамматико-семантику вопросительных предложений прозаических текстов монологического направления.

Резюме. В большинстве учебников по грамматике указывается построение вопросительных предложений с помощью интонации, вопросительных местоимений и вопросительных наречий (5, 79; 6, 83; 7, 90). Аналитический анализ прозаических текстов монологического направления показывает, что наряду с интонацией в создании вопросительных предложений в текстах активно участвуют и грамматические средства. В большинстве случаев интонация и грамматические средства находятся в парадигматическом отношении. При включении в тексты стихов местоимений и наречий из этих

грамматических средств интонационная нагрузка несколько снижается, и в таких случаях наиболее активную позицию занимают местоимения и вопросительные наречия. Вопросительные местоимения и вопросительные наречия играют важную роль в образовании вопросительных предложений и вопросительных предложений в существующих прозаических монологах, которые мы пропускаем через фильтр анализа, поэтому в статье уделяется больше внимания лингвистическому анализу этих морфологических средств. Лингвистическому анализу роли морфологических средств, образующих вопросительные предложения в прозаических текстах, уделено слишком много места, а вопросительные предложения этого типа в монологических речевых актах прозы также привлекают внимание своей интенсивной функциональностью, так что речь идет о морфологических средствах. И парадигматические формы таких предложений, основанные на этих монологах, в достаточной степени определяют его актуальность.

Ключевые слова: монолог, текст, морфологические средства, интонация, парадигма.

Guloysha Ahmadzade

Morphological tools forming the grammatical-semantics of interrogative sentences of prose texts in the monological direction

Summary. Most grammar books indicate the construction of interrogative sentences with the help of intonation, interrogative pronouns and interrogative particles (5, 79; 6, 83; 7, 90). Analytical analysis of prose texts in the monological direction shows that along with intonation, grammatical tools are also active in creating question sentences in texts. Intonation and grammatical means are in a paradigmatic relationship in most cases. When pronouns and particles from those grammatical tools are included in the poetry texts, the load of intonation is slightly reduced, and in such cases pronouns and interrogative adverbs assume the most active position. Interrogative pronouns and interrogative particles play an important role in the formation of interrogative sentences and interrogative sentences in the existing prose monologues that we pass through the analysis filter, so the article pays more attention to the linguistic analysis of these morphological means. Almost too much space is devoted to the linguistic analysis of the role of morphological means that form interrogative sentences in prose texts, and interrogative sentences of this type in monological speech acts of prose also attract attention with their intensive functionality, so that talking about morphological means and paradigmatic forms of such sentences based on those monologues sufficiently determines its relevance.

Keywords: monologue, text, morphological means, intonation, paradigm

Monoloji istiqamətdə sual cümləsini formalaşdıran vasitələr içərisində sual əvəzlilikləri xüsusi olaraq seçilir və onlar bədii mühitdə müxtəlif sintaktik və məna münasibətləri ifadə edən sadə və mürəkkəb strukturadan olan sintaktik bütövlərin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradan morfoloji vasitə kimi çıxış edir. Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə qurulan monoloji nitqdə yazıçı onları digər nitq vahidləri ilə güclü bir şəkildə, yəni istər məna və istərsə də struktur cəhətdən əlaqələndirərək bədii rəngarənglik yaradır. Məs: *kim qəlbinə toxundu, kim incitdi, kim haraya apardı səni? kim? kim?* (1, 108).

Monoloji nitqin son cümləsini təşkil edən bu sintaktik vahidlər 4 sadə cümlədən ibarət olmaqla tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunu yaratmış və eynizamanlılıq məna əlaqəsi üzrə qurulmuşdur. Anaforik mövqedə çıxış edən bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələrdə “kim?” sual əvəzliyinin təkrarı tərəflərin paralelliyini təmin edən və əlaqələndirən qrammatik vasitələrdən biridir. Sonuncu yerdə işlənən iki dəfə ardıcıl şəkildə “kim?” sual əvəzliyinin təkrar çıxış etməsi parsel şəkli yaratmış, sual çalarını daha da gücləndirməyə xidmət etmişdir.

Bu kontekstdə “kim?” və “hara?” sözləri konkret olaraq özlərində sual məzmununu ehtiva edir, müəyyən əşya və əlamətə işarə etmir, birbaşa hərəkət bildirən sözlərlə (Kim toxundu? Hara apardı?) bağlanaraq sözün əsl mənasında qarşıya sual qoyur və həmin suallara cavab tələb olunur və bütün suallı cümlələr daha çox dioloji nitq üçün xarakterikdir. A.İ.Zaretski sual əvəzliliklərinin bu cür xüsusiyyətini nəzərə alaraq onlara belə tərif verir: “*Danışanın nitqində deyil, dinləyicinin cavabında konkretləşən əvəzliliklərə sual əvəzlilikləri deyilir*” (1, 20). L.A.Bulaxovski qeyd edir ki, “*Sual əvəzliliklərinin əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, onlar dinləyicinin cavabında qeyri-sual məzmunlu sözlə əvəz olunur*” (3,322).

Deməli “...Əvəzliyin bu növü, bir tərəfdən, sual vasitəsində çıxış edir, digər tərəfdən, nisbi söz məzmunu daşımaları ilə səciyyəlidir” (4, 163).

Monoloji nitq aktları üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, o, burada sual cümlələrin bir növü olan ritorik sualların həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlarından aktiv şəkildə istifadə edilmişdir. Sual cümlələrin bir növü olan ritorik suallardan intensiv şəkildə istifadə edilmişdir. Maraqlı cəhət budur ki, söz sənətkarının sual əvəzlilikləri vasitəsilə kontekstual mühitdə yaratdığı intonasiya ladları təkcə sual çaları ilə müşayiət olunmur, eyni zamanda buraya nida çalarlığı da əlavə olunur ki, bu da oxucunun hiss və duyğularını həyəcan və ehtizaza gətirir, bədii mühit üçün isə həyəcanlar səciyyəvi anlayış olub, estetik meyarlara xidmət göstərir: Məs: *Tofiq xəyallanaraq: Nə olardı bircə dəfə başını qaldırıb üzümə baxardı?! Nə olardı, içimdə keçirdiyim hissləri başa düşəydi?!* (6, 108).

Monoloji istiqamətdəki bu nitq aktının hiss və həyəcanları sual və nida çalarlığındadır və bu, intonasiyanın qovuşuq şəkildə verilməsi və eyni zamanda, **nə?** sual əvəzliyinin anaforik olaraq təkrar işlənməsi mikromətni həm forma, həm də məzmun cəhətdən poetikləşdirir. Onu da qeyd etməyi zəruri bilir ki, bu

mikromətnin birinci və ikinci cümlələrində **nə** əvəzliyi **necə?** sual əvəzliyinin yerində işlənmişdir ki, bu da mətnin paradiqması ilə bağlıdır və həmin cümlələri **necə?** sual sözü ilə işlətsək, cümlələrin semantikasına xələl gəlməz. Mikromətnə sual və nida çalarının qovuşuq işlədilməsi onun emosional və ekspresivlik keyfiyyətlərini gücləndirmək məqsədi üçündür. Başqa sözlə desək, sual və nida cümlələrinin poetik məzmunla harmonik vəhdəti cümlələrin intonasiya silqətini mükəmmələşdirməyə xidmət göstərir. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri sıralama yolu ilə qurulmuş və eynizamanlılıq mənə əlaqəsini özündə inkişaf etdirir. Cümlənin tərkib hissələri eyni intonasiya ilə tələffüz edilərək xəbərin arzu şəklini də formalaşdırmışdır.

Monoloji aspektdə bağlayıcı vasitələrin işləklik intensivliyi müşahidə olunur və “nə qədər” bağlayıcı vasitəsi mövqedə çıxış edərək sintaktik bütövün qrammatik semantikasında mühüm rol oynayır: Məs: *Nəzirə düşüncələr burulğanında çabalayırdı: Nə qədər gizli saxlamaq olar?! Nə qədər susmaq, xəyal aləmi ilə yaşamaq olar?!* (6, 98)

Anaforik mövqedə “**nə qədər**” bağlayıcı sözü sual məzmunu formalaşdırmaqla bərabər, mücərrəd kəmiyyət çalarını da gerçəkləşdirir, xəbərle bağlanaraq hərəkətin qeyri-müəyyən şəkildə kəmiyyətini bildirir və sintaktik baxımdan kəmiyyət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir.

Monoloji nitqdə sual məzmunu “**yoxsa**” modal sözünün vasitəsilə də reallaşdırılır: *Tofiq daxili fikirlərini özü-özü ilə bölüşərək: Yoxsa xəstələnib, başına bir iş gəlib, bəlkə şəhərdən çıxıb gedib?! Niyə mənə bir zəng də etmir?!* (6, 111).

Tabesiz mürəkkəb strukturundan olan bu cümlələrdə “yoxsa” modal sözü ilə bərabər “nə” əvəzliyi, “bəlkə” modal sözü, “niyə” sual əvəzliyi də işlənərək sintaktik bütövü struktur-semantik cəhətdən tənzimlənmişdir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin 4 komponenti təsdiqdə, sonuncu cümləsi isə inkarda çıxış etmiş və eynizamanlılıq mənə əlaqəsi üzrə yaranmışdır.

Burada “yoxsa” və “bəlkə” ehtimal bildirən modal sözləri, feili xəbərli cümlələrə əlavə edilərək işlədilmiş, cümlədə irəli sürülən fikri şübhə altına almışdır. Daha konkret desək, bu modal sözlər cümlədəki fikrin bir qədər şübhəli, təxmin olunan, fərq edilən şəkildə təsdiqini bildirməyə yönəldilmişdir.

Monoloji istiqamətdə araşdırmalarımız əsasında deyə bilərik ki, sual cümlələrinin strukturca işlədilmə parametri aşağıdakı xətlər üzrədir: “Sadə cümlə → tabesiz mürəkkəb cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə” (7, 435). T.Müzəffəroğlu yazır: “*Yaranış etibarilə cümlə dilin ən ilkin vahidi hesab edilməlidir və müasir dövrə qədər keçdiyi inkişaf yoluna, onun hansı struktur formalarında olmasına baxmayaraq, həmişə müəyyən informasiyaya malik olmuşdur. Hər hansı informasiya müəyyən strukturlarla təqdim oluna bilər. Biri digəri üçün atributa çevrilən bu elementlərin qarşılıqlı və əlaqə vəhdətində, zaman keçdikcə daha böyük çeviklik, mütəhərrik özünü göstərir*” (9, 18). Monoloji nitq aktlarında sadə cümlələrdən

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.318>

tutmuş mürəkkəb cümlənin bütün tiplərinə qədərki strukturlarında bu xətləri müşahidə etmək olur. Məs: *Nuran Sabir bağında, qala divarına yaxın oturacaqda əyləşdi, başını əllərinin arasına alıb hönküdü: “Niyə, nəyə görə mən Tofiqə rast gəldim? Niyə o belə yubka düşkünüdür? Niyə Tanrı, tale üzümə gülmür? Elə hey sınağa çəkir? Uşaqlığımdan həmişə zülm çəkmişəm? Nə vaxta qədər belə davam edəcək? Bir saat sevinirəm, on saat kədər, qəm içində üzülürəm, ürəyim göynəyir, az qalır sinəmdən partlayıb çıxsın. Niyə, niyə hissələrim, duyğularım məni aldatdı? Şirin dilimi, yoxsa onun məntiqi düşüncəsini məni ovsunladı? Bu nə tale oyunudur?”* (8, 333).

Bu monoloji tekstin birinci cümləsində anafirik təkrar şəklində 2 dəfə “niyə”, ikinci və üçüncüsündə “nəyə” bir dəfə, dördüncüsündə “-mi” ədatı, beşincisində “nə vaxta qədər”, altıncısında 2 dəfə “niyə”, yeddincisində “-mi” ədatı 7 dəfə, səkkizincisində “nə” köməkçi elementləri çıxış edərək strukturca sadə cümlələri zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlayaraq ritorik sual cümlələrini formalaşdırmışdır. Sonuncu cümlədə “nə” sual elementi, “necə” sözünün yerində işlənərək paradigmatik forma yaratmışdır. Monoloji nitq obrazın daxili təlatümləri artıqca sadə strukturlu cümlələrdən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məs: *Doğurdanmı, Tofiq özünü birinə sevdirib, digər qadınla əyləndirir? Elə xüsusiyətlidirsə, vərdisindən əl çəkəcəkmi?* (8, 333).

Bu mikrotəstin başlanğıc hissəsində çıxış edən “doğurdanmı” modal sözünə determinant kimi funksionallaşmış və ifadə etdiyi mənanı özündən sonra gələn hər iki sual cümləsinə yaymışdır. Hər iki cümlə mürəkkəb cümlə modelində olub, birinci tabesiz mürəkkəb cümlənin ardıcıl zamanlılıq məna əlaqəsi əsasında bir-birinə bağlanmışdır. İkincisi isə şərt budaq cümləsi strukturundadır və budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş və baş cümləyə “-sə” elementi ilə bağlanmışdır. Bu şərt budaq cümləsində hadisə haqqında yeni informasiya budaq cümlə (*vərdisindən əl çəkəcəkmi?*) vasitəsilə reallaşdığına görə aktuallaşdırılan üzv də həmin cümlə hesab edilməlidir.

Monoloji nitqdə obrazın psixoloji durumu ilə bağlı olaraq əksər məqamlarda söz sırasının tələbləri pozulur və sual məzmunu yaradan qrammatik vahidlər anafirik mövqedən epiforik mövqeyə keçirlər. Məs: *Bəs niyə mən sədaqətli, vəfalı olduğum halda, sevgimi qurmağa çalışdığım zaman Tofiq, sevgimin mənə xəyanətidir, vəfasızlığını hər an başqalarının vasitəsilə gözümə soxur? Niyə? Niyə?* (8, 334).

Qeyd etməliyik ki, bu mürəkkəb cümlənin tərkibində bir əlavə üzv (Tofiq-sevgilim) işlədilmişdir. Mürəkkəb cümlənin birinci komponentində anafirik mövqedə çıxış edən “bəs” ədatı və “niyə” əvəzliyi epiforik mövqedə “niyə” elementi saxlanılır və “bəs” ədatı məzmunu saxlamaqla ellipsisə uğrayır. Eyni zamanda, bu cümlə strukturca nəticə bildirən tərz budaq cümləsi modelində qurulmuş və budaq cümlə baş cümləyə “halda”, “zaman” qəlib sözlərlə əlaqələnmişdir. Semantik cəhətdən bu tərz budaq cümlələrində həm iş və hərəkətin tərz göstərilməklə yanaşı,

həm də nəticə çaları da əksini tapmış və baş cümlə əvvəldə, budaq cümlə ondan sonrakı komponentdə çıxış edərək nəticə çalarını bildirmişdir. Bu budaq cümlədə aktualaşdırılan üzv ikinci komponentdir, çünki, yeni informasiya bu komponent vasitəsilə dinləyiciyə ötürülür.

Daxili monoloji nitqdə sual məzmunu daha çox “görəsən” determinant üzv vasitəsilə yaradılmaqla həm sadə, həm də mürəkkəb strukturları əhatə edir. Məs: *Daxili fikirlərin burulğanı içində üzülən Nuran: Görəsən, anam uşaqları ilə, Fərmanla qalacaq, yoxsa mənim yanıma köçəcək? Görəsən, Kamalə Tofiqin general qızını ayləndirməsi məsələsini düz dedi?* (8, 353).

Birinci cümlə tabesiz cümlə, ikincisi genişləndirilmiş sadə cümlə strukturlarından olan sintaktik bütövlərdə “güman, şübhə” mənə çaları “görəsən” və “yoxsa” köməkçi elementləri vasitəsilə reallaşdırılmışdır. Burada həmin elementlər işin, hadisənin gümanlı, şübhəli olduğunu bildirir. Misal kimi verdiyimiz birinci mürəkkəb cümlə tabesiz mürəkkəb cümlənin qarşılaşdırma əlaqəli modelində qurulmuş və antonim xəbərlərin (*qalacaq-köçəcək*) köməyi ilə əlaqələnmişdir. Həmin cümlədə “yoxsa” söz qəlibi cümləyə az da olsa şərt məzmunu da vermişdir. Qarşılaşdırma əlaqəsi eyni zamanda həmin cümlədə xəbərlər arasında özünü göstərmişdir və işin, icrasının hər iki komponentində gələcək zaman eyniliyi də açıq-aydın şəkildə özünü göstərir.

Monoloji nitqin kommunikativliyində xitab-sual cümlələri də aktiv çıxış edərək, nitq aktındakı ekspessivliyi daha da gücləndirir və bu tip cümlələrdə “ilahiyyə”, “tanrıya” suallı müraciət məzmunu qabarıq şəkildə səslənir: *Qadın öz-özünə deyirdi: “İlahi, biz nə günah sahibiydik? İnsaf da, mürvət də, səxavət də, insanlıq da Musada vardı. Onun halal çörəyini kim yemirdi? Bu bədbəxtin özünü, ailəsini niyə yaman günlərə qoydun? Ey böyük yaradan, Musanın bələyi odlamı bələni? Bu odu qismət eliyən sən deyilmisən? Tale yazısını yazan sən deyilmisən? O bədbəxtin başına daha nələr gəlməli imiş? Axırımız necə olacaq, bizi qabaqda nələr gözləyir? Vallah dəli kimi olmuşam, heç bilmirəm neyləyim?”* (10, 245).

Birinci cümlədə “nə” elementi “hansı” sual əvəzliyinin yerində çıxış edərək paradıqma yaratmış, üçüncü cümlədə sual çaları “kim”, dördüncü cümlədə “niyə”, beşinci cümlədə “-mi”, altıncı cümlədə və yeddincisində “necə”, sonuncuda isə intonasıyanın köməyi sayəsində xitab-sual məzmunlu monoloji nitq gerçəkləşdirilmişdir. Semantik cəhətdən xitab-sualları yaradan “ilahi, ey böyük yaradan” ifadələri sinonim variantları ilə cümlələrdə işlənərək üzvlənmiş, narazılıq, etiraz mənasını reallaşdırır, üzvlənməsinə səbəb isə onların sintaktik xarakter daşmasıdır və ona görə də monomətdə üzvlənməyən cümlə funksiyasında çıxış edir. Lakin yeddinci və səkkizinci cümlələr mürəkkəb struktura malik olub, müxtəlifzamanlılıq mənə əlaqəsi əsasında formalaşmışdır. Yeddinci cümlə – “*Axırımız necə olacaq, bizi nələr gözləyir?*” – sual cümləsini sadələşdirmək yolu ilə onun hansı budaq cümlə modelində olduğunu müəyyənləşdirmək olar: Axırımızın

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.318>

necə olacağını, bizi qabaqda nələr gözləyəcəyini bilmirəm. Belə olan halda cümlənin xəbərdən əvvəlki hissələrinə “*nəyi*” sualı verilir və müəyyənləşdirmək olur ki, bu sual cümləsi tamamlıq budaq cümləsi strukturunda olduğu təsəvvür edilir, çünki baş cümlə budaq cümlənin feli xəbərinə aid olmuşdur. Digər bir cəhətdən yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, tərkiblər şəklində ifadə olunan tamamlıq məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Bu cümlədə məntiqi vurğu ilə tələffüz olunan komponent baş cümləni, “*bilmirəm*” xəbəri isə budaq cümlə strukturunda çıxış edir, aktuallaşdırma meyarı yeni informasiya verdiyinə görə xəbər vasitəsilə həyata keçirilir. Sonuncu cümlə – “*vallah, dəli kimi olmuşam, heç bilmirəm neyləyim*” – cümləsi qeyd etdiyimiz kimi tabesiz mürəkkəb strukturunda olub, komponentlər bir-birinə intonasiya ilə əlaqələnmişdir. Səbəb-nəticə əlaqəli bu tabesiz bu mürəkkəb cümlənin strukturundakı “*vallah*” sözü vokativ funksiyasında çıxış etdiyinə görə üzvlənmiş. Həmin cümlənin komponentləri arasında səbəb bildirən “*görə*” köməkçi sözünü artırmaq olar, əslində artırırsa da, dil-şüurunda o, təsəvvürə gətirilir: “*Dəli kimi olduğuma görə, heç bilmirəm neyləyim?*” Belə olan təqdirdə birinci komponent səbəbi, ikinci tərəf isə səbəbdən doğan nəticəni bildirir, eynizamanlıq mənə əlaqəsi əsasında qurulur, çünki hər iki tərəfdəki xəbərlər feilin indiki zamanını əks etdirir. Birinci komponentə “*səbəbi*”, ikinci komponentə isə “*nəticə*” sözlərini artırmaqla da konkretləşdirmək olar: “*Dəli kimi olduğuma görə, nəticədə nələr edəcəyimi bilmirəm.*” Monoloji nitqdə sual cümlələrinin mürəkkəb tipləri iki və daha artıq cümlə vahidindən ibarət olmaqla öz aralarında bir-birilə “*kopulyativ əlaqəyə girirlər*” (11, 163). Bu əlaqə bir cümlə üzvü kimi ayrılan komponentlərin tərkibindəki “*taksomonik*” vahidlərin kəmiyyətindən asılı olur (12, 226). Sual məzmunlu cümlələrin strukturu bir neçə taksomonik vahidindən ibarət ola bilər, həmin cümlələr həmcins üzvlərin hesabına strukturu daha da genişlədirə bilər və aşağıdakı misallara diqqət yetirək: “*Deyirdim, görəsən, orta əsrlərə düşsəm kim və nəçi olardım, hansı məsləkə qulluq edərdim? Gözümün qabağından çox izlər, əməllər ötdü: çağların məşhur dulusçusumu, mizəsimi, ya loğmanı-təbibimi olardım?*” (13, 12-13)”. Birinci cümlədə “*görəsən*” ara sözü vasitəsilə güman, sübhə mənə çaları ifadə olunmuş, şərt məzmununu da eyni zamanda “*isə*” şəkilçisi ilə yaradılmış, sual anamlı “*kim?*”, “*nə?*” sual əvəzliliklərinin iştirakilə əldə edilmiş və şərt budaq cümləsi quruluşunda sintaktik vahid formalaşdırılmışdır. Həmin sintaktik vahiddə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş, çünki bu cümlələrdə danışan və dinləyən üçün “*məlum*” olan budaq cümlələrdəki hadisədir. Şərt budaq cümləsinin tərkibindəki xəbərlərin üçü də təsdiq formasındadır. Budaq cümlənin struktur tərkibi 3 sadə cümlə əsasında qurulmaqla, sonuncusunda “*nə?*” sual əvəzliyi “*hansı?*” sual sözünün yerində işlənərək paradiqma yaratmışdır. Monoloji nitqin ikinci cümləsi 2 sintaktik vahid əsasında qurulmuş və əlavə üzv şəklindədir. Əlavə üzv cümlənin birinci komponentində çıxış etmir və ikinci tərəfdəki üzvü izah edib, konkretləşdirməyə xidmət göstərmişdir. Eyni zamanda birinci komponentdə 2, ikinci komponentdə isə 4 həmcins üzv çıxış edərək

mürəkkəb cümlənin strukturunu daha da genişləndirmişdir. Strukturca mübtədə budaq cümləsi şəklində olan bu sintaktik vahiddə baş cümlə əvvəldə, budaq cümlə ondan sonra işlənmiş və aktuallaşdırma budaq cümlə vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Mübtədə budaq cümləsi müvafiq olaraq məsdər tərkibi ilə sadələşdirdikdə onun həmin modeldə olduğunu aydın şəkildə görmək olar: “ O çağların məşhur dulusçusumu, mizəsimi, ya loğman-təbibimi olacağım çox işlər, əməllər gözüümün qabağından ötdü.” Burada əlavə üzvlər məsdər tərkibi hesabına yerlərini dəyişmiş, izahedicilik keyfiyyəti əvvəlki hissəyə keçmişdir. Belə transformasiyalar monoloji nitqdə əlavə üzvlər üçün olduqca xarakterik olub, şifahi nitqin tələbləri əsasına baş verir.

Monoloji nitqin sual cümlələrində əksər məqamlarda mübtədə olmur və baş cümləni tələffüz edib dayandıqda mübtədanın sualı yaranır. Məs: *Bəlkə Qəribağanın könlündən keçir ki, biz də rayona köçüb onunla bir yerdə olaq?* (13, 84).

Bu nümunənin baş cümləsi birinci komponentdə gəlmiş, ikinci komponentdə isə budaq cümləsi çıxış edərək mübtədə budaq cümləsini formalaşdırmışdır. Mübtədə budaq cümləsinin başlanğıcında çıxış edən “bəlkə” modal sözü həm baş, həm də budaq cümləyə semantik cəhətdən şübhə çaları verir və baş cümlə budaq cümləyə “ki” bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır. Birinci komponenti “ki” bağlayıcısına qədər tələffüz edib dayanmaqla “nə?” sualı doğulur: “*Qəribağanın könlündən nə keçir?* Bu suala budaq cümlə vasitəsilə cavab verilir. Baş cümləyə qəlib söz – mübtədə da artırmaq olar.: “*Bəlkə Qəribağanın könlündən bu da keçir ki, ...*” lakin budaq cümlə olmadan “yeni”nin verilməsi üçün qəlib sözün olub-olmamasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur, çünki informasiyanın verilməsi intonasiyanın öhdəsinə buraxılmışdır. Baş və budaq cümlə modeli əsasında formalaşmış bu mübtədə budaq cümləsini sadələşdirməklə mübtədə məntiqi vurğu ilə tələffüz edilməklə aktuallaşmış olduğunu hiss etdirəcəkdir: “*Bəlkə bizim də rayona köçüb onunla bir yerdə olmağımız (nə?) Qəribağanın könlündən keçir.*” Altından xətt çəkilmiş tərkib bütövlükdə aktuallaşdırılmış üzvdür və mübtədanın sualına cavab verir.

Nəticə. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarının tərkib komponentlərində bağlayıcılar, əvəzlilər anaforik təkrar şəklində çıxış edərək sual cümlələrini formalaşdırmış, qrammatik məna münasibətləri yaratmış, komponentlər arasındakı məna əlaqəsinin biri zəiflədikdə o birində güclənmiş, iş və hərəkətin prosesi mahiyyət etibarilə eyni zamanda və müxtəlif zaman parametrlərində baş verməsi reallaşdırılmışdır. Eynizamanlıq və müxtəlifzamanlıq məna əlaqələri əksərən tərkib hissələrin feili xəbərində özünü təzahür etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Заретский А.И. О местоимениях, журнал, «Русский язык в школе», №6, 1940, стр. 15-20

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.318>

2. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка, часть I, Киев, 1952, 410 стр.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Elm", 1980, 510 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Adiloğlu", 2017, 428 s.
5. Abdullayev Ə, Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb", Bakı, 2007, 410 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Təhsil", 2007, 496 s.
7. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, II nəşr, 464 s.
8. Kazımov Tahir. Taleyin qisməti beləymiş yəqin (roman). Bakı, "Nurlan", 2010, 542 s.
9. Müzəffəroğlu T. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur-semantikası. Bakı, 2002.
10. Eldar İsmayıl. Səttar oğlu (sənədli roman) "Azərbaycan Ensiklopediyası", NPB, Bakı, 1997, 400 s.
11. Пауль Т. Принципы истории языка. Москва, 1960, 230 стр.
12. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, 1967, 405 стр.
13. Əfsəroğlu Kamil. İttiham (roman). "Orxon" NPM, 2022, 356 s.

Rəyçi: f.e.d., prof.M.N.Hüseynova